

بررسی نقش مذهب شیعه بر هنر و معماری امامزادگان ایران

مظفر عباسزاده [1]

ایلقار اردبیلچی [2]

ریحانه یعقوبی

صبا مخلوقی

چکیده

ساخت مقابر برای بزرگان دینی و سیاسی از دیرباز در جهان مرسوم بوده است. وجود تعداد زیادی از این بناهای آرامگاهی در ایران، اهمیت ساخت این گونه از ابنیه را در بین ایرانیان یادآور می‌شود. همزمان با ورود اسلام به این کشور، معماری ایرانی و به تبع آن مقبره‌سازی وارد برهه جدیدی از تاریخ خود شد. در ادامه نیز با گسترش مذهب تشیع، معماران و هنرمندان شیعه به انعکاس باورها و اعتقادات خود در گونه‌های خاصی از معماری مانند مساجد و آرامگاه‌ها پرداختند.

هدف از این نوشته، یافتن رابطه‌ای معقول بین باورهای شیعه و هنر و معماری امامزادگان ایران می‌باشد. جهت پیدا کردن چنین رابطه‌ای در ابتدا احکام اسلامی با تکیه بر نظر تشیع در مورد ساخت آرامگاه بر مدفن اشخاص مورد بررسی قرار گرفت. در ادامه به طور مختصر، گونه شناسی معماری حکومت‌هایی که فرصت گسترش تفکر شیعه در آن دوره بود و به خصوص حکومت‌های شیعه مذهب، چون آل‌بویه و صفوی که همراه با رسمی شدن تشیع در ایران است، مورد مطالعه قرار گرفت. در نهایت طرح معماری و تزئینات آرامگاه‌های اسلامی و تأثیر اعتقادات تشیع بر آن‌ها بررسی شد. مطالعات به روش کتابخانه‌ای و روش تحقیق، پژوهشی توصیفی - تحلیلی است.

در آخر این نتیجه حاصل می‌گردد که اعتقادات معمار شیعه در هنر و معماری امامزادگان ایران از تزئینات تا طراحی تأثیر بسیاری داشته است و معمار از این مجرا برای بیان مفاهیم مدنظر خود استفاده کرده و حتی باعث شکل‌گیری گونه خاصی از معماری آرامگاهی و معماری ایرانی - اسلامی، با نام امامزاده‌ها شده است.

کلیدواژه‌ها: هنر، شیعه، معماری، آرامگاه، امامزادگان، تزئینات.

با ورود اسلام به ایران، هنر و معماری، دچار تغییر گردید و مفاهیم اسلام یکی از مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده به آن شد. این تأثیرگذاری تا حدی عمیق بوده است که باعث ایجاد سبک و هنری جدید با نام هنر اسلامی گردید. با ورود و گسترش مذهب شیعه‌نیز، ارتباط بین دین و هنر قوت گرفت. هرچند هنر شیعی را در بیشتر موارد می‌توان همان هنر اسلامی دانست چراکه تفاوت بارزی میان این دو هنر دیده نمی‌شود. (کوثری، 1390، ص 9) مهم‌ترین اختلاف میان هنر اسلامی و هنر شیعی، اشاره به مسائلی چون امامت، که خاص این مذهب است، در هنر و معماری می‌باشد. محدود شدن ساخت آرامگاه‌ها برای بزرگان سیاسی و تمرکز بر ساخت آنان بر مدفن ائمه نیز نمود و انعکاس باورهای پیروان تشیع است.

در زمان صفویه که با رسمی شدن مذهب شیعه همراه است، ارتباط بین هنر و قوانین دینی به خوبی پایه‌گذاری شد و تمامی مصنوعات هنری و معماری بازگو کننده عناصر شیعی بودند که از ویژگی‌های هنر این عصر به شمار می‌رود.

پیش از شروع ساخت آرامگاه بر مدفن بزرگان، گاهاً قبر اشخاص را با نوعی سایبان، چادر و یا چیزی مشابه آن می‌پوشاندند. کاربرد این نوع از سایبان بر اساس قوانین دینی بوده و پیام آور برکات بهشتی به شمار می‌رفت. به تدریج این رسم ادامه پیدا کرده و به شکل بناهای باشکوه آرامگاهی درآمد. چنان به نظر می‌آید که مفاهیم نهفته در ساخت آرامگاه‌ها از همان ابتدا ریشه در دین داشته‌اند.

ضرورت انجام مطالعه بر علت ساخت چنین مقابری در ایران و تغییرات حاصل از روی کار آمدن تفکر شیعه، یافتن پاسخ به این سؤالات است که آیا از منظر اسلام و خاص، تشیع، ساخت آرامگاه بر مدفن بزرگان دینی اعم از اهل بیت پیامبر 9 جایز است؟ آیا تشیع باعث ایجاد تغییراتی در معماری آرامگاه‌های ایران شده است؟ و اگر این طور بوده است، این تغییرات چگونه و به چه شیوه اعمال شده‌اند؟

پاسخ دادن به این سؤالات باعث خواهد شد به علت ساخت امامزاده و حرم امامان پی برده و شاهد ظهور گونه‌ای جدید در معماری ایران باشیم، که خاص شیعه بوده و در دسته بندی می‌توان آنرا جزء هنر شیعه به حساب آورد.

این مقاله تنها به بررسی یکی از این گونه‌ها - حرم ائمه و امامزادگان - پرداخته است و این در حالی است که گونه‌های دیگری چون حسینیه، تکیه، سقاخانه، زورخانه و... نیز جزء ابنیه‌ای به شمار می‌روند که ریشه در باورهای تشیع دارند و امید است مورد مطالعه و بررسی دقیق‌تری قرار گیرند. در ادامه، ابتدا مختصراً تاریخ آرامگاه‌سازی در ایران و سایر کشورهای شیعی (حتی در برهه‌ای از تاریخ‌شان) حضور دارد، آورده شد و سپس آیات و احادیث مربوط به مقبره‌سازی بررسی شده و در ادامه گونه‌شناسی، تزیینات و طرح معماری امامزادگان و حرم امامان در ایران مورد تحلیل قرار گرفتند.

## 1-1. دسته‌بندی کلی از معماری مقابر در ایران:

دوره	دوره حکومتی	تاریخ	نمونه مقابر	توضیحات
پیش از اسلام	نوسنگی 8000 ق.م	-	تدفین اجساد در داخل گودال‌ها، سپس تدفین اجساد در محل زندگی خود با گسترش یکجانشینی	
مادها	1700 ق.م			
مفهوم تدفین و نیایش			آرامگاه‌های صخره‌ای فخریگاه در مهاباد و دکان‌داوود	گور دخمه‌ها با نقش برجسته‌هایی با
هخامنشیان	330-550			
ق.م	مقبره کورش	ادامه ساخت گور دخمه‌های گرد و مقابر سنگی		
اشکانیان	224-274			
ق.م	آرامگاه‌های پراکنده در جزیره خارک	تدفین در خمره‌های بزرگ سفالی (به شکل قایق یا وان حمام)		
ساسانیان	224-651 م			

- تدفین اموات در برج‌های خاموشی (دخمه) و استودان‌های سنگی به دلیل اعتقاد به عدم آلودگی خاک و هوا

پس از اسلام غزنویان و سلجوقیان

۳۴۴ - ۵۸۳

ه. ق گور امیر سامانی در بخارا آرامگاه‌های چهار گوش گنبددار که ریشه در آتشکده‌های ساسانی دارند.

گنبد قابوس مقابر برجی شکل که ریشه در چادرهای ترکان دارند.

ایلخانیان 654-750

ه. ق مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی ساخت برج مقبره با ارتفاع بلند و سردر شاخص برای بزرگان صوفی

تیموریان

771-911

ه. ق ارسن شیخ صفی الدین اردبیلی و آرامگاه شاه زنده در سمرقند ساخت مدرسه و مسجد کنار آرامگاه (ارسن)

صفویان 907-1135

ه. ق حرم امام رضا و حضرت معصومه<sup>3</sup> ساخت مقابر گنبد دار مجلل برای امامان شیعیان

افشاریه 1148-

1163. ه. ق مقبره کلات نادری ساخت مقابر با الهام از مقابر دوره صفوی

زندیه 1163-1209

ه. ق - ساخت مقابر اندک

- کاهش توجه ساخت مقابر برای امامان شیعه، افزودن ایوان‌های منفرد و سه‌گانه به اتاق مربع شکل مرکزی مقابر دوره صفوی

جدول 1-1. معماری آرامگاهی در ایران.

1-2. دسته‌بندی کلی از معماری مقابر در سایر کشورها:

کشورها دوره حکومتی تاریخ نمونه مقابر توضیحات

مصر پادشاهی کهن 2040-3200 ق. م اهرام ثلاثه مصر ساخت مقابر: مصطبه، هرم پله‌ای و هرم کامل

پادشاهی میانه و

جدید 2040-1070 ق. م مقبره صخره‌ای خونم هوتپ، مقبره رامسس دوم به دلایل امنیتی ساخت مقابر در داخل صخره

فاطمیان قرن 7م. مشهد جیوشی ساخت مقابر و یادبودهایی برای امامزاده

ایوبیان قرن 13م. مقبره امام شافعی ساخت مقابر فقط برای بزرگان دین

مملوکیان بحری و برجی قرن 13م. مجموعه قلاوون و مجموعه امیر سنجر ساخت

مجمع‌های آرامگاهی

عراق بین‌النهرین 3000 سال ق. م مزار حضرت هود و حضرت صالح 7 دفن در خاک

امام علی 7-امویان

عباسیان 300-1 ه. ق مرقد مطهر امام علی 7 و مرقد های مطهر ائمه در کربلا، کاظمین و سامرا  
با وجود دفن اجساد در خاک بدون تظاهر و رکود مقبره سازی، ساخت و ترمیم مقابر ائمه اطهار:

ترکیه نوسنگی هزاره 6 ق. م. تپه حاجیلار دفن در کف اتاق خانه ها

چاتال هویک هزاره 5 و 6 ق. م. - دفن در سکوها ی خانه ها

هیتی ها سده 17 و 16 ق. م. تومولوس میدس دفن اجساد در داخل زمین و ساخت تپه های  
سنگی روی آن

اورارتوها سده 13 ق. م. گور دخمه های وان دفن اجساد داخل اتاق های درون  
صخره ها

حکومت سلجوقیان آناتولی سده 11 م. مقبره عزالدین کیکاووس ساخت آرامگاه ها دو  
طبقه و گنبد دار و برج مانند

آذربایجان شروانشاهان قرن 4 و 5 ه. ق آرامگاه های پیریحیی باکویی و پیرحسین شیروانی  
آرامگاه های برجی شکل ساده و وکم ارتفاع با گنبدها

هند پیش از اسلام آیین بودایی قرن 3 ق. م استوپای ماتهورا و سانچی معابد گنبدی  
شکل (استوپا) محل حفظ بقایای (خاکستر) قدیسین بودایی بود.

پس از اسلام هندو-ایرانی 1526 - 1857 م تاج محل، مقبره همایون شاه، مقبره  
اکبر شاه، مقبره اعتماد الدوله پیدایش گنبدهای پیازی شکل، درگاهی های طاقدار، مجموعه ای از اتاق ها  
و راهروها و باغ وسیعی در اطراف مقبره

افغانستان

پس از اسلام تیموریان - مزار شریف آرامگاه های گنبد دار، برون گرا و با پلان های  
مربع شکل

تصوف قرن 8 ه. ق مجموعه آرامگاهی شیخ صفی الدین بخاری، مقبره خواجه احمد یسوی آرامگاه‌ها شامل پیشطاق بلند، رواق‌های دو طبقه در اطراف صحن و گنبد‌های بزرگ به شکل

نیمکره

جدول 1-2. خلاصه‌ای از معماری مقابر در سایر کشورها.

از بررسی دو جدول فوق می‌توان به این نتیجه رسید که سرزمین‌های اسلامی که حتی در برهه‌ای از تاریخ خود به مذهب شیعه گرایش یافته‌اند، تمایل به ساخت مقابر بر مدفن امامان خود داشته و کمتر آرامگاهی برای بزرگان سیاسی برپا کرده‌اند.

2. بررسی نظرات مکتب شیعه در رابطه با ساخت مقابر

1-2. مروری بر آیات قرآن و تفاسیر

قرآن به عنوان اصلی‌ترین منبع شناخت دین، اولین منبع اطلاعاتی مورد پژوهش است که حاصل آن، به طور مختصر به شرح زیر می‌باشد:

یکی از اصلی‌ترین آیاتی که در آن از لفظ مکانی (مسجد) کنار مدفن استفاده شده است، آیه 21 سوره کهف می‌باشد: «وَكَذَلِكَ أَعْرَضْنَا عَنْهُمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذِ يَتَنَزَّعُونَ مِنْهُمْ أَمْرَهُمُ بَنِينَا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرَهُمْ لِنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمُ مَسْجِدًا [3]». طبق این آیه، ساخت بنا بر مدفن بزرگان، علناً عملی ناپسند شمرده نشده اما از این کار به عنوان کار نادرستی هم یاد نمی‌شود.

آیه 23 سوره شوری - «ذَلِكَ الَّذِي يَشِرُّ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ» - شاهد توصییه خداوند و دستور قرآن به مهرورزی و احترام به بستگان پیامبر 9 است. طبق اعتقاد شیعه مذهب‌ان، مهرورزی و احترام به اهل بیت پیامبر 9 که اشخاصی معصوم هستند سبب می‌شود که در حفظ آموزه‌های این بزرگمردان تلاش

شود. آیه 32 سوره حج نیز گونه‌ای دیگر احترام به شعائر دین را بیان می‌کند: «ذَلِكَ وَ مَنِيْ عَظْمُ شَعَائِرِ اللّٰهِ فَاِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوْبِ».

بر اساس آیه 248 سوره بقره در ارتباط با حضرت موسی 7 مقدّس دانستن صندوقی که بر روی قبر اولیای الهی است، خلاف قرآن نیست و حفظ آثار انبیاء ارزش داشته و مایه آرامش خاطر است. آیه 64 سوره نساء نیز به موضوع رجوع گناهکاران به پیامبر جهت طلب عفو از درگاه خداوند اشاره دارد. طبق تفاسیر رجوع به پیامبر در این آیه شامل مراجعه در زمان ممات ایشان نیز هست و وجود مکانی فیزیکی برای ایجاد رابطه‌ای عمیق‌تر، کمک‌کننده است.

پس می‌توان با قرار دادن همه این آیات در کنار هم نتیجه گرفت که تن و جسم مطهر انبیاء و اولیاء جزء شعائر دین، ارزشمند و مورد احترام است. پس ساخت مکانی بر مدفن ایشان هم در راستای حفظ دین و آموزه‌هایشان و هم سندی بر وجودشان می‌باشد که از طرف خداوند هم جواز رفعت یافتن داشته‌اند (آیه 36-37 نور) و برای یاد خداوند و ذکر او ساخته شده‌اند.

## 2-2. مروری بر روایات و احادیث

شخصی از امام صادق 7 پرسید: «کسی که قبر امیر را زیارت و آباد کند چه پاداشی دارد؟ امام فرمودند: که پیامبر 9 خطاب به امیر ابراز داشت: خداوند قبر تو و فرزندان را قطعه‌ای از قطعه‌ها و عرصه‌های بهشت قرار داده است و دل‌های برگزیدگان خلقتش و بندگانش را مشتاق زیارت شما...». (بحارالانوار 12097، باب دوم، ثواب تعمیر قبور نبی و ائمه). در ادامه همین روایت پیامبر 9 شفاعت خاص خود را شامل زائران و آبادکنندگان قبور یاد شده می‌کنند و آنان را همچون کسانی می‌دانند که به حضرت سلیمان 7 در ساخت بیت‌المقدّس کمک کرده‌اند و ثواب این کار را معادل حج واجب و هفتاد حج بعد از آن می‌خوانند.

با مطالعه این روایت و بسیاری از روایات دیگر، مشخص می‌شود که از نظر پیامبر، قبور اهل بیتش جزء بهترین مکان‌هاست که زیارت و مرمت آنان بسیار مهم بوده و ثواب بزرگی دارد.

## 3. گونه‌شناسی معماری حاصل اعتقادات مکتب شیعه



ساخت آرامگاه‌ها از گذشته‌های دور در ایران معمول بوده است که اکثر افراد مدفون در آن‌ها، شامل پادشاهان و بزرگان علم و دین و هنر بوده‌اند. غالب فرم‌های استفاده شده در این گونه از ابنیه عبارتند از: مقابر برجی شکل و آرامگاه‌های چهارگوش گنبددار. (هیلن برنر، 1366ش، ص 132) طراحی معماری هر یک از این دو فرم، به تناسب مقام شخص دفن شده در آرامگاه قابل تغییر بوده است. به عنوان مثال گنبد آرامگاه پادشاهان نسبت به سایر انواع مشابه، بزرگ‌تر و با تزئینات غنی‌تر و گران‌تر ساخته می‌شد.

طبق منابع مکتوب بنای مقبره از سده 2 هجری در سرزمین‌های اسلامی رایج شده (همان، ص 27) و رواج احداث مقابر مذهبی گنبددار از قرن 3 هجری بوده (گرابر، ص 22) و از قرن 4 هجری به بعد زیارت آن‌ها معمول شده است (همان ص 21 و مظاهری، ص 37).

با ورود اسلام به ایران نیز، آرامگاه‌های بسیاری برای اهل بیت پیامبر 9 و امامزادگان بنا شده‌اند که ساخت آن‌ها را می‌توان یکی از مظاهر علاقه‌مندی مردم در پیروی از فلسفه امامت و عملی کاملاً شیعه‌وار دانست. (شایسته‌فر، 1389، ص 22) به مرور زمان این ابنیه گروه ویژه‌ای را در معماری اسلامی - ایرانی تشکیل دادند.

سخن در باب گونه‌شناسی در معماری ایران امری بسیار گسترده و تحلیل آن در انواع گوناگون بناها، بر پایه معانی مختلفی رایج می‌باشد. در این مقاله با مد نظر قرار دادن فرضیه‌ها و اهداف مقاله از برخی جنبه‌های این عنوان صرف نظر می‌گردد.

به طور خلاصه در سبک‌شناسی معماری اسلامی رواج گونه‌های مختلف به صورت زیر عنوان می‌گردد:

سبک‌ها سده‌ها (هجری) دوره‌های تاریخی	گونه‌های رایج
خراسانی 3-1 طاهریان - سامانیان - صفاریان	مساجد
رازی 5-4 آل‌زیار - آل‌بویه - غزنویان - سلجوقیان	مسجد، حمام، آب‌انبار، کاخ، خانه، بازار، آرامگاه، امامزاده
آذری 8-7 ایلیخانان - تیموریان	مساجد، مدارس، کاروانسرا، ارسن، مسجد-مقبره

اصفهان 9-13 افشاریه-زندیه-صفویه-قاجار کاخ، خانه، باغ (باغ-مزار)، میدان، امامزاده

جدول 1-3. گونه‌های رایج در معماری اسلامی-ایران.

با توجه به اهداف مقاله از تحلیل و بررسی گونه‌ها و ادواری که دارای ارتباط مستقیم با معماری آرامگاهی و هنر شیعه نیستند صرف نظر می‌گردد.

نتایجی که از تحلیل این جدول حاصل می‌شود بدین شرح است:

از دوره آل‌بویه که شاهد گسترش مذهب تشیع می‌باشیم، توجه به معماری آرامگاهی نیز در کنار معماری مساجد، دیده می‌شود. در برخی ادوار مانند آل‌بویه و صفویه که حکومت‌ها شیعه مذهب بودند، این مسأله بیشتر دیده می‌شود. گواه این مدعا در بررسی گونه‌های رشد یافته در ادوار مذکور، قابل رؤیت است.

شیوه رازی: رایج‌ترین گونه این شیوه، آرامگاه‌ها می‌باشد. اولین نمونه آرامگاه‌های مذهبی مربوط به این شیوه است که در زمان گسترش مذهب تشیع در دوره‌های آل‌زیار و آل‌بویه به وجود آمده‌اند. آرامگاه‌های ائمه شیعه غالباً به صورت چهارگوشه گنبددار ساخته می‌شدند. در دوره سلجوقیان با وجود حکومتی سنی مذهب، مذهب تشیع و ساخت آرامگاه برای بزرگان شیعی رشد چشمگیری می‌یابد. از نمونه آرامگاه این دوره می‌توان به گنبد علویان در همدان اشاره کرد. در این دوره در ساخت آرامگاه‌ها به همان دو فرم برجی شکل و چهارگوش گنبددار و غالباً با پلان چند ضلعی پیشرفت‌هایی حاصل شد.

شیوه آذری: در دوره ایلخانان از آن رو که حاکم در امور دینی دخالتی نمی‌کرد تعدد مذاهب و رشد مذهب شیعه مشاهده می‌شود. در این راستا نمی‌توان از تأثیر به سزای حکام شیعه مذهب چشم پوشید. از گونه‌های رایج این دوره، ارسن‌ها، مسجد - مقبره‌ها و مدارس بودند که توجه به معماری آرامگاهی در دو گونه اول قابل رؤیت است. دوره‌های ایلخانان و تیموریان را می‌توان به عنوان نقطه اوج آرامگاه‌سازی در ایران شناخت، زیرا در این ادوار می‌توان شاهد تبدیل آرامگاه‌های مجزا به مجموعه‌ای از بناها نظیر مسجد و مدرسه که آرامگاهی در میان داشتند، بود. شکل آرامگاه‌ها در این ادوار بناهایی مکعب شکل با گنبد فاخر بودند.

شیوه اصفهانی: با روی کار آمدن حکومت صفویان در ایران، هرچند مانند سابق ساخت مساجد، مدارس، کاخ‌ها، کاروان‌سراها و... ادامه داشت ولی با رسمی شدن مذهب شیعه، هنر و معماری زبان بیان مفاهیم و تعالیم دین اسلام و به‌خصوص مذهب تشیع گردید. بدیهی است که در ابنیه مذهبی مانند مساجد و آرامگاه‌های مذهبی و... فرصت ظهور و بروز این تعالیم بیشتر خواهد بود. در صفویه و پس از آن قاجار نیز، توجه ویژه‌ای به ساخت مقابر باشکوه، تعمیر و تزئین آن‌ها برای فرزندان ائمه (امامزاده‌ها)، علما و مقدّسین شد.

همان گونه که بررسی شد، در ادوار گذشته شاهد پیشرفت قابل توجه معماری آرامگاهی در دوره‌های گوناگون می‌باشیم که این پیشرفت‌ها با رشد مذهب شیعه در ساخت آرامگاه برای بزرگان شیعی نیز به چشم می‌خورد.

در نهایت با بررسی‌های فوق می‌توان ادعا کرد که در کنار مسجد و سایر ابنیه‌ای که مختص اسلام می‌باشند، باورهای مذهب شیعه در توجه به گونه‌های خاصی از معماری مانند امام‌زادگان، تأثیرات به سزایی داشته‌است. با توجه به باورهای شیعه در خصوص زیارت و بزرگداشت ائمه اطهار، پس از ورود اسلام به ایران و رواج مذهب تشیع می‌توان شاهد توجه به آرامگاه‌ها و مقابر بزرگان دینی به عنوان گونه خاص معماری بود. به تبع تغییرات حاصل از رسمی شدن مذهب شیعه و سیاست‌گذاری‌های حکام صفوی در جهت استفاده هرچه بیشتر از هنر برای بیان عقاید خود، آرامگاه‌های مختص فرزندان و فرزندانزادگان ائمه (امامزاده‌ها) نیز دچار تغییراتی شدند که در نتیجه آن به گونه‌ای شاخص در معماری شیعیان تبدیل گشتند. این تأثیرات در زمینه طرح معماری و تزئینات خودنمایی می‌کند که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

هرچند که تأثیرات مذهب و هنر تشیع در گونه‌های دیگر معماری نیز قابل رؤیت است شاید بتوان گفت بیشترین نمود آن، معماری آرامگاهی و امامزاده‌ها را شامل می‌شود.

#### 4. تغییرات معماری حاصل از تفکر شیعه

از لحاظ ریخت‌شناسی در شیوه رازی و دوره سلجوقی آرامگاه‌های برجی شکل و چهارگوش گنبددار ساخته می‌شدند. با وجود توجه بیشتر به مقابر برجی در این دوره، مقابر شیعی غالباً چهارگوش گنبددار بودند. هشت ضلعی شدن پلان مقابر در این دوره نیز دیده می‌شود.

در زمان صفوی معماری آرامگاهی دچار نوعی انحطاط می‌شود (هیلن برند، ص 35) ولی وجود ارج و منزلتی که این حکام به امامان و امامزادگان قائل بودند، مرمت، تعمیر، گسترش و در کل توجه به آبادانی حرم امامان و آرامگاه‌های امامزادگان همواره مدنظر بوده است. افزودن بست‌ها به حرم مطهر امام رضا، تکمیل صحن عتیق، ساخت سه ایوان در این صحن و گلدسته طلا بر ایوان شاه عباسی آن در شهر مشهد، افزودن آرایه‌ها به گنبد و ضریح امام حسین 7 در کربلا و ساخت امامزاده قاسم و حیدیه در وحیدیه تهران از نمونه‌های بارز معماری آرامگاهی این دوره‌اند. چنان به نظر می‌رسد که کثرت مقابر اهل بیت، اولیاء و... و انجام آداب زیارت، دلیلی باشد بر اینکه آرامگاه‌ها از نظر ساختار معماری متناسب با آداب زیارت، که معمول و شناخته شده امروز است، تکامل یافته‌اند.

نکته قابل توجه در مورد گسترش این آرامگاه‌ها تأثیر اساسی است که در روند شکل‌گیری و گسترش بسیاری از شهرهای ایران داشته‌اند، بدین معنا که اغلب موارد، مجموعه‌های مذکور، که حاصل ساخته شدن کاروان‌سرا، مساجد، مدارس و... در اطراف آرامگاه و به مرکزیت آن هستند، هسته یا مرکز ثقل شهر را تشکیل داده‌اند. گسترش چنین مجموعه‌هایی ارتباط مستقیمی با مذهب و اعتبار و احترام شخص مدفون داشته و بیشتر با هدف ایجاد محیطی مناسب برای تعلیم آموزه‌های دینی و فضایی معنوی برای زائر صورت گرفته‌اند.

در گسترش آرامگاه‌های مذهبی این دوره، ایجاد و تکمیل سلسله مراتب برای رسیدن به ضریح که ریشه در اعتقاد به سلسله مراتب عالم مثال و بهشت، که خاص شیعیان است، همواره مورد توجه بوده است.

دقت در رعایت سلسله مراتب فضایی در اکثر بناهای مذهبی دوره صفوی قابل رؤیت است. مساجد این دوره معمولاً به صورت ایوان‌دار و حیاط مرکزی ساخته شده‌اند و نظام سلسله مراتبی در ارتباطات فضایی مساجد سبب می‌شود در نحوه ورود به فضا و نحوه ورود به فضای بعدی تفاوت‌هایی به وجود آید تا بدین ترتیب احساس قرارگیری در ساحتی دیگرگونه برای مخاطب تسهیل و تشدید شود؛ (محمدیان، 1386) که این خود عامل هدایت و انتقال او در بنا خواهد بود. این مسأله در حقیقت بهانه معماران شیعه ایرانی بوده

که شاید به صورت مخفی، خواهان کنار زدن نقشه شبستانی مساجد به سبک عباسی بودند تا نقشه ایرانی را جایگزین آن سازند. (متدین، 1381، ص 86)

چنین چیدمان فضایی و سلسله مراتبی در آرامگاه‌های مذهبی این دوره نیز بسیار به چشم می‌خورد که شاید تفاوت اصلی آن با مساجد در مقصد اصلی این ابنیه باشد که در آن‌ها به ضریح و اتاقک دفن می‌رسد و در مساجد به گنبدخانه و محراب.

چنان به نظر می‌رسد که سلسله مراتب فضایی، عناصر معماری و طرح‌ریزی آرامگاه‌های مذهبی در کنار بیان باورهای تشیع و حقانیت آن برای ایجاد آمادگی زیارت در زائر لازم است چرا که انسان خواه یا ناخواه ریشه در خاک دارد و برای یک سفر معنوی نیاز به جدا شدن از خاک. (دیشیدی، 1366، ص 53)

در این دوره طرح معماری امام‌زادگان و حرم امامان در کنار تبعیت از اقلیم شامل عناصری می‌بود که در ادوار گذشته نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت مانند استفاده از پلان‌های چهار و هشت ضلعی، ایوان‌ها، رواق‌ها و... و فقط مفاهیم نهفته در آن‌ها مطابق با باور و عقاید شیعیان دچار تغییر شد.

پیش از اسلام، در برخی از مزارها، صحن و توجه به طبیعت آن به چشم می‌خورد. «در گذشته آیین نیایش و مراسم مذهبی بیشتر در فضای باز صورت می‌گرفته‌است. فضاها بازی که با عناصر طبیعی چون آب، گیاه و خاک همراه بوده و نیایش در چنین فضاها بر روحانیت و تقدس آن‌ها می‌افزود». (اینالو، 1380، ص 41) استفاده از آب و گیاه در صحن امام‌زادگان و مقابر امامان نیز ریشه در اعتقاد به تنزیه، که در بین شیعیان بیشتر معمول است، دارد. طبق این اعتقاد است که استفاده از طبیعت زنده مانند گل و گیاه کمتر به چشم می‌خورد و بیشتر طبیعت بی‌جان، ساکن و ثابت مانند آب و خاک استفاده می‌شود. [4]

با ورود اسلام و اهمیت طهارت در آداب زیارت، آب همچنان به گونه‌های مختلف در آرامگاه‌های اسلامی مورد استفاده قرار گرفت ولی این بار مفاهیم دیگری که برخاسته از باور شیعیان است، در آن به چشم می‌خورد. امام صادق 7 در این باره می‌فرماید: «هرگاه به قصد زیارت قبر امیر (امام علی 7) رفتی، وضو بگیر و غسل کن».

«والا ترین و متعالی‌ترین مفهوم اجتماعی - اعتقادی آب را در مذهب شیعه می‌توان یافت، آن‌جا که آب را مهریه حضرت فاطمه‌زهرا 3 قرار دادند». (عناصری، 1383، ص 132)

ساده‌ترین گونه استفاده از آب، ساختن حوض در صحن است که علاوه بر تلطیف هوا و فراهم کردن فضای مناسب برای طهارت زائر، نمود مسأله انعکاس نیز می‌باشد:

دارد از حوض مصفاً در کنار آئینه‌ها تا نگردد غافل از نظاره خود یک زمان

سقاخانه‌های ساخته شده در آرامگاه‌های مذهبی نیز گونه‌ای دیگر از موارد استفاده از آب در این ابنیه است. «بنا به قولی نخستین سقا در تاریخ شیعه حضرت علی ابن ابی طالب 7 است... که فردای قیامت نیز ساقی حوض کوثر خواهد بود و در صحرای محشر، تشنگان را سیراب خواهد کرد. دوم عباس بن علی 7 بود که در روز عاشورا در صحرای کربلا عزم خود را جزم کرد تا تشنگان اهل بیت را سیراب کند... پس هر کس به عشق شهیدان کربلا، به متابعت عباس بن علی 7 سقایی کند، اجری اخروی نصیب او می‌شود.» (همان، ص 131)

به همین دلیل «آب سقاخانه آب معمولی نیست، بلکه عنصری است مقدس، شفای دردهای جسمانی و آرام‌بخش روح‌های پریشان». (همان، ص 132) آب سقاخانه نشانه ایمان است، یاد آور مظلومیت امام حسین 7 و نماد جهاد و شهادت که هنرمند شیعه تلاش کرده است تمامی این مفاهیم و نمادها را در تزئین آن‌ها بروز دهد.

حوض، سقاخانه، باغچه‌ها و... در صحن با هدف دیگری نیز ساخته می‌شوند. این عناصر مانع از ورود به حرم و یا اتاقک دفن با عبور از محور مرکزی می‌شوند و زائر را یک‌باره وارد آن نمی‌کند، بلکه او را مدتی در صحن می‌چرخاند، سپس اجازه ورود به مکان مقدس و تعالی را به او می‌دهد. این کار با این هدف انجام می‌گیرد تا زائر در حیاط مجاب به تفکر و تأمل شود.

در عبور از صحن برای ورود به داخل حرم یا امامزاده معمولاً ایوانی رفیع‌تر از سایر ایوان‌ها (در صورت وجود) ساخته می‌شود. این ایوان در اصل ورودی اصلی را به زائر نشان می‌دهد. معمار شیعه طراحی فضا را طوری انجام داده است که زائر در صحن به حال خود رها نمی‌شود و این ایوان راه را به او می‌نمایاند. چنین طرح فضایی در مساجد شیعیان نیز به همین صورت دیده می‌شود.

«... تمامی حرکت‌ها در یک درجه از لحاظ اهمیت قرار گرفته‌اند، تنها مکان محراب معمولاً با یک بیرون‌زدگی از دیوار مسجد شاخص می‌شود». (انصاری، اخوت، ملایی، 1387، ص 169) جالب است که چنین سازماندهی در مساجد سنیان مشاهده نمی‌شود.

این بیرون آمدگی از نما یا ایوان در آرامگاه‌های ائمه و امامزادگان در کنار مشخص کردن راه ورود به حرم، قداست و بزرگی شخصیت صاحب آرامگاه را بیان می‌کند (هیل و گرابر، صص 108, 109) و گاهی پیش طاق و سردرها می‌توانند کنایه از مرد مقدسی باشد که او را باب هدایت می‌دانند. (همان ص 280) اگر این گونه بنگریم این سردرها و ایوان‌ها می‌توانند باور به امامت در بین شیعیان را بیان کنند.

با ورود به داخل حرم یا امامزادگانی که در دوره صفوی ساخته شده‌اند شاهد پلانی چهارگوش، هشت گوش و به ندرت مستطیلی هستیم که توسط گنبد سقف آن را پوشش داده‌اند. استفاده از پلان هشت گوشه به علت ایجاد کانونی متمرکز و فضای حداکثر برای طواف بیشتر مد نظر بوده است. (شایسته فر، 1389، ص 22) شاید بتوان استفاده از عدد هشت در پلان را اشاره به امام رضا 7 نیز دانست. با این وجود به نظر می‌رسد سمبولیسم عددی از خصوصیات مهم آرامگاه‌های ایران نباشد (همان و کیانی، 1392) و نشانه بارز آن به ندرت دیده شدن عدد دوازده در مقابر این دوره به نشانه دوازده امام شیعیان است.

ساختمان آرامگاه عموماً بیش از یک در دارد و در مواردی در هر چهار طرف آن دری قرار داده شده است که برای سهولت در ورود و خروج زائران و طواف مزار است.

در داخل حرم و امامزادگان، مرقد گاه در میان اتاق و گاه در سرداب زیرین آن قرار دارد که در آرامگاه‌های مهم و باارزش، برای حفاظت از آن بر رویش صندوق یا ضریحی قرار می‌دهند که علت قرارگیری آن در میان اتاق ایجاد امکان طواف است.

##### 5. تغییرات ایجاد شده در تزیینات بنای امامزاده‌ها در نتیجه تفکر مذهب تشیع

تزیینات، در بر گیرنده بخش وسیعی از معماری ادوار و شیوه‌های گوناگون است. در این مقاله سعی بر آن است از بررسی تزییناتی که در ارتباط مستقیم با مبانی فکری شیعی نیستند، چشم پوشی گردد.

## 5-1. کتیبه‌نگاری

کتیبه‌نگاری به دلیل اهمیت معنایی و ارزشمند در انتقال باورهای دینی و اجتماعی از هنرهای متداول ادوار گوناگون می‌باشد. از این رو کتیبه‌ها به منظور انتقال باورهای شیعی بیشترین کاربرد را داشتند. «مساجد و بناهای اسلامی اغلب با کتیبه‌های آن توصیف و تفسیر می‌شود. از نگاه سنت‌گرایانی چون سید حسین نصر و تیتوس بورکهارت، کتیبه تجلی کلام الهی بر صفحه معماری است». (شهیدانی، 1392)

جایگاه قرار گیری کتیبه‌ها در مساجد و یا آرامگاه‌های اسلامی در خارج از بنا، شامل ورودی مسجد، مناره‌ها و ساقه گنبد و در داخل بنا، محراب، محل قبله، ساقه داخلی و نقطه مرکزی گنبد را در بر می‌گیرد.

«کتیبه‌ها تقریباً در تمام بناهای مهم شیعی حضور دارند. آن‌ها اشارتی به کلام خدا و در مقاطعی از تاریخ ایران به ویژه پس از عصر ایلخانان، بیانگر اعتقادات شیعی بوده‌اند». (همان، 1392) بنابراین کتیبه‌های شیعی تلفیقی از آیات قرآنی و باورهای شیعی با توجه به لزوم استمرار شعائر دینی در وجود امامان و نوادگان است و این امر می‌تواند وجه مشخص بناهای امام‌زادگان به ویژه در ایران باشد. «این کتیبه‌ها که مضمون آن‌ها با مشاوره علمای اسلامی تعیین می‌شد در برگیرنده آیات قرآنی، احادیث ائمه و اسماء الهی است». (شایسته فر، 1386، ص 22) کتیبه‌ها را از چند جهت می‌توان طبقه‌بندی و بررسی نمود: از لحاظ قلم، محتوا، رنگ، انواع ارائه و ... .

### 5-1-1 خط

در کتیبه‌نگاری از همه انواع خط بهره می‌برند اما کاربرد خط ثلث و نستعلیق بیشتر است. قدمت به کارگیری خط ثلث در کتیبه‌نگاری بیشتر و یکی از علل آن سازگاری خط ثلث با روح معنوی و عرفانی قرآن و روایات است. ویژگی‌های بصری قلم ثلث از جمله الف، لام‌های مرتفع و طرویس آن‌ها در کتیبه‌های ثلث مبتنی بر یکی از تعاریف کتیبه، همچون نیزه سواران نمایان می‌گردد. قلم ثلث همزمان با رواج تشیع در ایران به ویژه پس از عصر مغول و توجه مضاعف به امام‌زادگان جایگزین خط کوفی در کتیبه‌ها گردید. امامزاده جعفر از جمله نمونه‌های آن می‌باشد. «حمایت ایلخانان متأخر از ساختن بقعه و



آرامگاه برای امامزادگان سبب اعلان عمومی شعائر شیعی در قالب کتیبه‌ها شد، امری که در دوره‌های قبل به سختی امکان پذیر بود». (شهیدانی، 1392)

طبق نمونه‌های بازمانده، دوره صفویه از درخشان‌ترین دوره‌های ترقی و تکامل خطوط مختلف و به ویژه نستعلیق بود. به طور خاص، خط نستعلیق بیشتر از سایر خطوط مورد توجه و سلیقه خوش‌نویسان این دوره قرار می‌گرفت. در این دوره کتیبه‌هایی به شیوه دو خطی ثلث و کوفی، ثلث و نسخ و یا دوخط ثلث با دو رنگ متفاوت سفید - قهوه‌ای و زرد - قهوه‌ای بر زمینه لاجوردی نیز اجرا شده است؛ مانند کتیبه‌های بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی.

## 2-1-5. نحوه ارائه

کتیبه‌ها بر روی مواد مختلف و به اشکال متنوعی اجرا و ارائه می‌گردند. «در دوران صفویان کتیبه‌های کاشی (به عنوان نقطه اوج هنر کتیبه‌نگاری به خصوص نوع معرق آن) رواج کامل یافت و در اکثر بناهای مذهبی، مخصوصاً در آرامگاه‌ها و مقابر شیعی بکار رفت» (حسینی، 1388، ص 106). «بناهای مذهبی این دوره مانند مساجد و مقابر دارای کتیبه‌های تزئینی متعددی بر روی کاشی‌های معرق و هفت رنگ هستند. از بهترین نمونه‌ها می‌توان به مجموعه‌های حرم مطهر رضوی و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی اشاره نمود». (همان، 1388، ص 107)

با وجود محدودیت رنگ‌ها در خوش‌نویسی، رنگ‌های به کار رفته در کتیبه‌های مساجد و آرامگاه‌ها متنوع و غالباً رنگ‌های سبز (رنگ اهل بیت:) و قرمز (رنگ شهادت)، سفید (پاکی روح) و سیاه (عزاداری و سوگواری) می‌باشد که خالی از مفاهیم معنایی و قدسی نیست.

## 3-1-5. محتوا

«به لحاظ محتوایی کتیبه‌ها را می‌توان به پنج دسته تقسیم بندی کرد: کتیبه‌های قرآنی، کتیبه‌های با مضمون احادیث و روایات، کتیبه‌هایی از اشعار و مفاهیم ادبی، کتیبه‌های تک کلمه‌ای از اسم‌ها یا مفاهیم ارزشی و کتیبه‌های تاریخی». (صفری، 1390) همان گونه که ذکر شد کتیبه‌های شیعی در بر گیرنده آیات قرآنی،

احادیث ائمه، اسماء الهی، ستایش و مدح پروردگار، پیامبر و امامان در قالب ادعیه، اشعار و اسامی مبارک ایشان است.

الگوی از حیث اولویت متن برای بقاع متبرکه وجود دارد که از آیات عظیم الشان قرآن آغاز می‌شود و به کلام نبوی و سرانجام به صلوات بر چهارده معصوم ختم می‌گردد. دقت در اولویت متن، ارزش معنایی و لزوم سلسله مراتب در مقامات معنوی را در قالب کتیبه‌ها نشان می‌دهد. مثلاً در کتیبه‌های بیرونی و قسمت فوقانی گنبد آیات قرآن، در نمای فوقانی پنجره‌ها احادیث نبوی و در سر درب ورودی، سلام و صلوات بر چهارده معصوم حک می‌شود. می‌توان چنین شیوه جامعی از ادبیات متنی را در کتیبه‌ها الگویی برای سفارش و ساخت کتیبه‌ها در نظر گرفت.

ویژگی مهم و برجسته هنر شیعی، استفاده از مضامین و نمادهای مذهبی شیعه در آثار هنری است. از جمله آوردن مضامین چون: «من کنت مولاه فهذا علی مولاه» که اشاره به ائمه اطهار: دارند، دعای صلوات بر چهارده معصوم، دعای نادعلی، عبارت «حی علی خیر العمل» در اذان و کتیبه بناها، استفاده از اسامی ائمه: آیات قرآنی و اشعار ادبی با مضامینی در خصوص ائمه و شیعیان در کتیبه بناها. استفاده از نمادهایی مثل شیر و خورشید (شیر (اسد) کنیه حضرت علی (7)، اعداد 5، 8 و 14 (5 تن آل عبا، هشتمین امام 7 و 14 معصوم)، همچنین کاربرد آیات قرآنی با مضامین شیعی همانند سوره دهر و عبارت شهادتین شیعی از جمله مواردی است که در کتیبه‌های بناهای مذهبی مساجد، مدارس، آرامگاه‌ها و امامزاده‌ها کاربرد داشته است.

### 1-3-1-5. آیات قرآن

«ساده ترین و شاید از کهن‌ترین نمونه‌های نگارش کتیبه‌وار قرآن، نگارش بعضی آیات قرآنی بر روی سنگ قبرها و مخصوصاً مقبره‌ها بوده است» (خرمشاهی، 1390، ص 70). مانند آیات و عباراتی در باب مرگ چون «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» (هر زنده‌ای طعم مرگ را می‌چشد). بخش اصلی آیات مورد استفاده در آرامگاه‌ها دارای مضامین توحید و یکتاپرستی، عبادت خداوند، معاد و قیامت، پاداش نیکوکاران و عذاب گناهکاران، مبارزه با شرک، دوری از پیمان شکنی و از مضامین شیعی آداب ورود و تأکید بر بقای نسل پیامبر است. مثلاً در کتیبه‌ای در حرم رضوی نوشته شده است: «رحمة الله و برکاته علیکم اهل البیت» این

عبارت آیه‌ای از سوره مبارکه احزاب است که جایگاه و شأن و اهمّیت اهل بیت پیامبر 9 را نزد خداوند نشان می‌دهد.

### 2-3-1-5. احادیث

«بیشترین احادیث مورد استفاده در امامزادگان ایران، از پیامبر 9، حضرت علی 7 و امام رضا 7 نقل شده است» (حسینی، 1388، ص 118). «بیشتر کتیبه‌ها حول مضامین شأن و مقام اهل بیت و ائمه 7 بوده و نقل احادیث معتبری از پیامبر 9 در مقام ائمه 7، تأکیدی بر اهمیت زیارت آن‌ها و توجّه به جایگاه رفیع اهل بیت: در جامعه اسلامی است؛ مقوله‌ای که در دوره صفوی به جهت دیدگاه مذهبی خاصّ شیعی، بیشتر به آن توجّه شده است». (همان، 1388، ص 119) مانند کتیبه‌های صفویان موجود در دو مجموعه حرم رضوی و شیخ صفی‌الدین اردبیلی. موضوع احادیث پیامبر 9 و حضرت علی 7 در بقعه شیخ صفی را بیشتر دعا، اهمّیت علم و آموزش و نشر آن، اطاعت از ولایت امر و اهل‌بیت، عبادت خدا، اخلاص در عمل و راستی در گفتار، ذکر و تسبیح خدا، یاد مرگ، شجاعت، عدالت و سخاوت تشکیل می‌دهد. این در حالی است که مضمون اغلب احادیث حرم رضوی را حقانیت ائمه، پیش‌بینی شهادت امام رضا 7 و اجر و ثواب فراوان زائران حرم وی، تشکیل می‌دهد. (همان، 1388، ص 118)

### 3-1-5. ادعیه

گروه دیگر از کتیبه‌های مذهبی، کتیبه‌های دعایی است با مضمون ستایش و دعا در حق دوازده امام مانند: دعای ختم قرآن، دعای ناد علی، مناجات‌نامه حضرت علی 7 و صلوات کبیره. کتیبه صلوات کبیره در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، متضمن ستایش ائمه: است. آمیختن توصیف و ستایش خداوند با ستایش پیامبر 9 و ائمه اطهار: تأکیدی بر عقاید شیعی مبنی بر جانشینی برحق و مصونیت از گناه امامان شیعه می‌باشد. «از جمله اماکن دیگر که در برگرفته کتیبه‌هایی حاوی صلوات چهارده معصومند، می‌توان به گنبد مقبره شاه اسماعیل در اردبیل و مقبره امام علی 7 در نجف اشاره کرد». (شایسته فر، 1386، ص 30) اما ستایش دوازده امام به شکل مدح و ثنای ایشان را نیز می‌توان در بسیاری از بناهای اسلامی مشاهده کرد. نمونه‌ای از

آن، سقف زیر گنبد معبد ماهان کرمان است که نام دوازده امام و عباراتی در وصف ایشان در آن آمده است و آن طور که به نظر می‌رسد عبارات به سلسله‌وار بودن ولایت شیعه اشاره دارند.

#### 4-3-1-5. اسماء الهی و ائمه اطهار:

«بر اساس نگرش مذهبی استفاده از اسماء جلاله خداوند، پیامبر 9 و ائمه: در محیط‌های مذهبی بر تقدس آنها می‌افزاید» (حسینی، 1388، ص 121). ذکر بسم الله - عبارات «الله، مُحَمَّد و عَلی» به خط کوفی - به خط ثلث سفید بر زمینه سبز و در میان اسلیمی‌ها با مضامین «الْحُكْمُ اللهُ، الْقُوَّةُ اللهُ، الْهَيْبَةُ اللهُ و الْعَظَمَةُ اللهُ» از نمونه‌های آن می‌باشد. «یکی از مضامین پر ارج که در حقیقت، ماهیت هنر شیعی را در معماری اسلامی و کتیبه‌نگاری شکل می‌دهد نام و یاد مولا امیرمؤمنان است». (کشفی، 1376، ص 70) به طور مثال در کتیبه‌ای به خط نستعلیق کلمه «العلم» به صورت کشیده نوشته شده و نام شریف علی با یای معکوس بر بالای آن قرار می‌گیرد.

نثار درود بر اهل بیت پیامبر 9 از دیگر مظاهر این گونه ذکر نام ائمه است. نمونه این گونه کتیبه‌ها در حرم مطهر رضوی به وفور یافت می‌شود از جمله آن کتیبه‌ای است که در آن نام علی بن موسی الرضا 7 و اجداد و فرزندان ایشان که امامان معصوم‌اند، آورده شده است. از این نوع، کتیبه دیگری در حرم وجود دارد که ایشان را با مقام‌زاده امیرالمؤمنین و امام پرهیزکاران توصیف کرده است: «ولد امیرالمؤمنین امام المتقین سلام الله ...». این کتیبه به خط ثلث نوشته شده و سطح آن را نقوش گیاهی اسپیرال پر کرده است. در کتیبه در حرم مطهر آمده است: «... و صلوة الله علیه و علی آل طیبین الطاهیرین و اصحابه المتجبین و سلم» در این کتیبه نگارنده علاوه بر امام رضا 7 سلام و درود خود را نثار خاندان پاک و اصحاب و پیروان ایشان نیز کرده و یاد آنان را هم گرامی داشته است. در کتیبه‌ای مستطیلی در صحن عتیق حرم حضرت معصومه 3 نام‌های «الله» در چهار گوشه، نام «محمد» در دو طرف به موازات دو عرض مستطیل و نام «علی» به طور منظم در جای جای آن به چشم می‌خورند. همچنین عبارات «الملک الله». با تکرار 4 بار و «فاطمه، حسن و حسین» با تکرار 2 بار یک شش ضلعی را در میانه مستطیل تشکیل داده‌اند. در داخل این شش ضلعی، شش ضلعی کوچک‌تری با تکرار نام علی ساخته شده است که در مرکز آن عبارت «السلطان علی بن موسی الرضا» نقش بسته است. این عبارت به مقام والا و سروری امام رضا 7 در میان شیعیان ایران اشاره دارد.

### 5-1-3-5. اشعاری در مدح ائمه

شعر در ستایش و تحسین افراد، به مدح معروف است و مدح بر دو نوع مذهبی و غیر مذهبی است. مدح مذهبی بیشتر در تکریم و احترام به امامان و ائمه اطهار است که در هنر اسلامی این نوع شعر با هنر می آمیزد و کتیبه‌هایی زیبا از جنبه هنری و محتوایی به وجود می‌آورد. در دوره قاجاریه اشعار مذهبی و ادعیه به صورت کتیبه زینت بخش آرامگاه‌ها بوده است.

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت با گسترش مذهب تشیع معماری آرامگاه‌ها در زمینه کتیبه‌نگاری به سوی رواج اندیشه‌های شیعی پیش رفت.

### 5-2. نگارگری

آن طور که به نظر می‌رسد روح و عناصر تشیع در میان هنرها بیشتر در معماری و خوشنویسی متجلی شده است تا نگارگری (کوثری، 1390، ص 30)، شاید مهم‌ترین علت آن را بتوان در حرمت به تصویر کشیدن افراد و طبیعت دانست.

نگارگری در ابنیه مذهبی به خصوص امامزاده‌ها به تناسب نوع حکومت و باورهای آن، اعم از شیعه و غیر شیعه متغیر بوده است، با این وجود عناصر شیعه در نگارگری‌های حکومت تیموریان نیز وجود دارد (همان، ص 8).

گسترش این نوع از نقاشی در این ابنیه در نیمه دوم حکومت صفوی بیشتر به چشم می‌خورد که علت آن را می‌توان به رواج و تعمق اندیشه‌های شیعی در میان مردم و نیاز حاکمان به تبلیغات سیاسی که با مذهب همراه بوده، دانست. در این دوره، از تصویرگری چهره پیامبر و ائمه نیز دست کشیده شد و آن را با نوعی حرمت همراه کرد (همان).

این در حالی است که نگارگری و نقاشی‌های روایت گونه در عین زیبایی از ساده‌ترین و ارزان‌ترین هنرها برای تزئین بوده‌اند و از قدیم برای تزئینات دیواره‌های داخلی و خارجی بقعه‌ها و آستانه‌ها مورد استفاده

قرار می‌گرفته (الهی، 1383، ص 5) و دیواره‌های امامزاده‌ها را مملو از تصاویر مذهبی درباره تاریخ و وقایع تشیع می‌کرده است. لازم به ذکر است که هنر نگارگری در کنار سایر هنرهای تزئینی چون کاشی‌کاری از دوام کمتری برخوردار است و بدین دلیل در حرم امامان و امامزادگان بزرگ کمتر به چشم می‌خورد.

محتوای نگارگری این دوره بسیار متنوع و منعکس‌کننده باورها و اعتقادات مذهبی تشیع بوده و برای فردی که از آن‌ها بی‌اطلاع است سر در گم کننده. این مفاهیم بیشتر در قالب روایت‌ها، داستان‌ها، زندگی اولیاء و... بوده است: ذبح حضرت اسماعیل<sup>7</sup>، معراج پیامبر سوار بر براق، حسنین بر زانوی پیامبر، جریان مباحله، حسنین در کنار حضرت علی<sup>7</sup>، به میدان رفتن قاسم ابن الحسن، به میدان رفتن حضرت علی اکبر، اتمام حجّت امام حسین<sup>7</sup> در ظهر عاشورا، شهادت حضرت علی اصغر، گودال قتلگاه در ظهر عاشورا، دارالانتقام مختار ثقفی، ضامن آهو، زهر خوراندن به امام رضا<sup>7</sup>، عذاب دوزخ، و حتی افسانه‌هایی چون کشته شدن اژدها به دست حضرت علی<sup>7</sup> در گهواره و...

در این نگاره‌ها شخصیت‌های مهم و با ارزش با کاربرد رنگ‌های خاص مشخص می‌شدند، به عنوان مثال در بیشتر آن‌ها، پیکر پیامبر<sup>9</sup> در قبای سبز ترسیم می‌شد و کمتر در قبای سفید و دلیل آن شهرت و کثرت روایات در این مورد است که باعث شد بعدها رنگ سبز مشخصه سادات شود و یا رنگ قبای امام حسین<sup>7</sup> معمولاً با قرمز رنگ آمیزی می‌شد که نماد شهادت است و این در حالی است که رنگ پوشاک سایر امامان و امامزادگان بیشتر سبز و نیلی است.

از دیگر فنون به کار رفته برای مشخص کردن شخصیت‌های بزرگ، بزرگ‌تر ترسیم شدن پیکر آن‌ها و استفاده از پرسپکتیو مقامی، بزرگ‌تر ترسیم کردن سر و عمامه آن‌ها، قرار دادن این افراد در هاله نور سبز یا طلایی رنگ و در نظر گرفتن جایی خاص در ترکیب بندی نگاره می‌باشد.

تمامی این مضامین اگرچه در ظاهر به حوادث و رویدادهای مربوط به تاریخ تشیع اشاره دارد اما برخی از آن‌ها گاه حتی به صورت رمزآلود و نمادین بیانگر مسأله امامت هستند.

گره‌سازی در معماری به صورت آجرکاری، کاشی‌کاری، کاشی‌آجر، حکاکی روی سنگ یا چوب، آیین‌کاری و به صورت شبکه‌های مشبک ساخته شده با چوب نیز دیده می‌شود (زمرشیدی، ص 27) که تا زمان قبل از حکومت صفویان، ساده ساخته می‌شد ولی با شروع دوره صفوی، این هنر مورد توجه قرار گرفته و به اوج و تکامل خود رسید. (کیانمهر، خزائی، 1385، ص 36).

الگوهای هندسی طراحی شده در دوره صفویان «گره» نام گرفت. الگوهای هندسی گره‌ها معمولاً شامل یک شمسۀ چند ضلعی در وسط و چند شکل هندسی در اطراف آن است. در چنین گره‌هایی شمسۀ اصلی و میانی طبق برخی منابع نمادی از ذات الهی، تجسم شده است و طبق برخی منابع دیگر نمادی از پیامبر 9. با وجود این که شمسه‌ها و چند ضلعی‌های یک گره‌چینی می‌تواند دارای هر تعداد ضلع و بر مبنای هر عددی باشند، اما فقط بر اساس اعداد خاص ترسیم شده‌اند. (کیانمهر، خزائی، 1385، ص 36)

این اعداد در اوایل و اواسط دوره صفویّه برخاسته از مضامین تصوّف است، اما در اواخر آن از اعداد بیشتر جهت بیان مفاهیم شیعی استفاده شده است. به این خاطر در این دوره ما شاهد الگوهای هندسی هستیم که بر پایهٔ اعداد هشت و دوازده ترسیم شده‌اند.

در کنار مفاهیم و اشارات نهفته در این اعداد، گاه در لابه‌لای گره‌ها شاهد نام خداوند، اسامی امامان و پیامبر 9، آیات، احادیث و... نیز هستیم. به عنوان مثال دو گلدستهٔ هشت گوشهٔ بارگاه حضرت معصومه که توسط کاشی و با الگوهای گره‌چینی تزئین شده‌اند به ترتیب از بالا به پایین نام‌های الله، محمد و علی دیده می‌شود، که به صورت نمادین اعتقاد به مسأله امامت و معصومیت آن حضرت را بیان می‌کند.

#### 4-5. فلزکاری

هنر فلزکاری از همان ابتدای ظهور اسلام در ایران به خصوص در دوره‌های آل‌بویه و سلجوقی وجود داشته است. در فلزکاری عصر صفوی چیره دستی و نبوغ هنرمندان شیعی این عصر به چشم می‌خورد. فلزکاران این دوره با الهام از دو اصل تشیع و ملی‌گرایی که در آن زمان در کلیه شئون اجتماعی راه یافته و در حال گسترش و توسعه بود، کار می‌کردند. بجز آیات قرآنی و اسامی دوازده امام و چهارده معصوم که به علت نفوذ تشیع در این دوره به شدت باب شده و کتابت آن‌ها بیشتر با خطوط نسخ و ثلث بود، سایر نوشتارهای

این زمان بر روی آثار فلزی به خط نستعلیق توسط خوش‌نویسان و توأم با نقش گل و برگ یا ترکیبات متنوع خطوط اسلیمی و هندسی صورت می‌گرفت. در این زمان زیبایی و ظرافت جایگزین شدت و خشونت قدیم شد.

در قلم‌زنی ( ) : (qalamzani که هنر نقر ( ) [ (naqr کردن) نقوش و نوشته‌ها بر اشیاء فلزی می‌باشد، نوشته‌هایی با درون‌مایه‌های توحید، معاد و مناجات به درگاه خدا برای فرستادن رحمت بر نام‌های دوازده امام یا در بیشتر موارد چهارده معصوم، دعاهایی در یاد حضرت علی<sup>7</sup>، و در موارد کمتر، ترانه‌هایی در ستایش ایشان، بر روی فلزات می‌نوشتند و نگاره‌های گل و برگ یا ترکیبات گوناگون خطوط اسلیمی و هندسی، که یادآور معاد و بهشت است، را بر روی فلزات درج می‌کردند. بعضی از درهای اماکن متبرکه عتبات و مشهد نیز به این هنر مزین هستند.

#### 5-5. طلاکاری

با روی کار آمدن صفویان و گسترش مذهب تشیع، هنرمندان شیعی به زینت بخشیدن و آراستن مرقدها ائمه اطهار پرداختند و همواره سعی کرده‌اند زیباترین هنرهای معماری، آینه‌کاری، منبت‌کاری و... را در حرم‌های اهل بیت: به کار ببرند. بنابراین شیعیان با ارزش‌ترین فلزات اعم از طلا و نقره و سایر جواهرات را وقف آن قبور مطهر نموده و در تزئین گنبد و ضریح آن بزرگان استفاده کردند. از بهترین نمونه‌های گنبد‌های طلاکاری شده می‌توان به گنبد حرم امام جواد<sup>7</sup> و امام موسی کاظم<sup>7</sup> در شهر کاظمین، گنبد حرم فاطمه معصومه در قم، گنبد حرم علی بن موسی الرضا در مشهد، گنبد حرم امام حسین: در کربلا اشاره کرد.

#### 5-6. آینه کاری

آینه کاری هنر ایجاد اشکال منظم در طرح‌ها و نقش‌های متنوع با قطعات کوچک و بزرگ آینه به منظور تزئین سطوح داخلی بناست.

اجرا کنندگان این هنر از زمان پیدایش آن تاکنون، همواره هنرمندان ایرانی بوده‌اند. آینه همواره نزد ایرانیان نماد روشنایی، راستگویی و صفا شمرده شده است و شاید به کار گرفتن آینه برای تزئین بنا، با این موضوع بی‌ارتباط نباشد. (ریاضی، 12: 1375)



هنر آینه کاری شناخته شده در ایران مربوط به دوره صفوی است. در آغاز، آینه‌کاری به صورت نصب جام‌های یکپارچه بر بدنه بنا معمول بود، اما در سده سیزدهم هجری، آینه‌کاری رواج، رونق، ظرافت و دقت بیشتری یافت.

بنابراین می‌توان گفت که آینه‌کاری، هنری کاملاً اسلامی است که در دوره صفویه عمدتاً در تزئینات بناهای تاریخی به ویژه اماکن متبرکه کاربرد داشت که در نماسازی داخلی بناها، در بالای ازاره‌ها، زیر رواق‌ها، شبستان‌ها، سرسراها و موارد دیگر به کار می‌رفت.

شیعیان معتقدند که فرد هنگام عبادت نباید چهره خود را در آینه ببیند، بنابراین هنرمندان شیعی آینه‌های تزئینی در بنا را به حالت شکسته به کار می‌گرفتند، به نحوی که شخص با قرار گرفتن در مقابل آن نمی‌توانست چهره خود را ببیند. آینه به هنگام شکستن و یا به هنگامی که در سطح دچار ترک شود؛ چهره را تکه تکه و متکثر نشان می‌دهد که این خود به دو اعتقاد در فرهنگ اسلامی اشاره دارد:

- نخست یادآوری شکست؛ که کنایه از در هم شکستن آن برای رسیدن به حق است.
- دوم پدید آمدن چند تصویر از یک جسم واحد است. این موضوع را می‌توان به نشانی از وحدت در کثرت به شمار آورد.

فارغ از این دو ویژگی، آینه‌کاری نور را انعکاس می‌دهد و بر اثر آن می‌افزاید و به اعتقاد شیعیان ذات خداوند نور است. بدین سبب می‌توان گفت آینه در معماری نمودار ذات خداست. از سوی دیگر، نقوش آینه کاری ایرانی از نقش‌های گره‌چینی اسلیمی گرفته شده است و این نقوش نیز خود تجسم ذکرهایی چون حمد، احد و... هستند و اسلیمی‌ها، گل و بوته‌ها نشان دهنده بهار بهشت است، همه و همه، نشان از خلاقیت مسلمانان در ایجاد طرح‌های نو دارند. در اوایل قرن 14 هجری هنرمندان آینه کار دو اثر کم‌نظیر در آستان قدس رضوی مشهد و صحن حضرت معصومه در قم پدید آوردند.

آینه‌کاری به مرزهای جغرافیایی ایران محدود نشد و در تزئینات اماکن مذهبی کشورهای اسلامی به ویژه کشورهای عراق، سوریه و عربستان وارد شد. بهترین نمونه آینه‌کاری خارج از ایران، آینه‌کاری حرم حضرت امیرالمؤمنین علی 7 در نجف می‌باشد.

## نتیجه‌گیری

در همه ادوار و حکومت‌های تاریخی ایران، مذهب و سیاست حاکم، عنصری مهم در شکل‌گیری هنر و معماری آن دوره به شمار می‌رفته است. با ورود و گسترش مذهب تشیع نیز، باورهای این مکتب در ساخت ابنیه تأثیرگذار بوده، به گونه‌ای که با تغییر باورها و ارزش‌ها، ایرانیان شیعه مذهب، به مرور زمان آرامگاه‌ها را نه تنها بر مدفن بزرگان سیاست و هنر بلکه بیشتر بر مدفن بزرگان دینی ساخته‌اند و از هنر و معماری برای بیان تعالیم دینی و ارزش این بزرگان استفاده کرده‌اند. به خصوص در دوره صفویه و با رسمیت یافتن مذهب تشیع، این روند به نقطه تکامل خود رسید. تغییرات حاصل به حدی متفاوت از قبل بود که دیگر این آرامگاه‌ها با نام آستانه و امامزاده شناخته می‌شدند و گویا یک گونه متفاوت در معماری ایرانی - اسلامی حاصل شده است. از طرفی در اثبات شیعی بودن اساس این بناها علاوه بر بررسی باورها، با توجه به گونه‌شناسی ابنیه در ادوار گوناگون، ارتباط بین رشد مذهب تشیع و توجه به امامزاده‌ها به عنوان گونه‌ای خاص، کاملاً قابل رؤیت است. از سویی دیگر در بررسی گونه‌های دیگر معماری و ارتباط آن‌ها با مذهب و هنر تشیع مشخص می‌شود که بهترین گونه برای بروز و نمود باورهای شیعی، آرامگاه‌های مذهبی بوده‌اند؛ چرا که در این ابنیه به بهترین صورت ممکن می‌توان ارتباط بین باورهای شیعی و هنر و معماری را به نمایش گذاشت.

در بررسی‌ها و مطالعات، این نتایج حاصل شد: با وجود اینکه در اسلام و مذهب تشیع علناً جوازی برای ساخت این مقابر داده نشده، اما مخالفتی نیز با آن صورت نگرفته است. علت این نوع از معماری را می‌توان در مبحث زیارت و بزرگداشت شعائر الهی به عنوان بخشی از باورهای اسلام و بیشتر خاص مذهب تشیع و مورد تأکید آن دانست. در مبحث تزئینات نیز تمامی هنرهای مورد استفاده در این گونه آرامگاهی به بیان مفاهیم شیعی می‌پردازد. در کتیبه‌نگاری‌های این ابنیه با تکرار کلمه «علی» و حتی ائمه و احادیث آن‌ها، در نگارگری‌ها با بیان تصویری رویدادهای مهم تاریخ تشیع و در گره‌سازی‌ها با انعکاس باورها در قالب اعداد و اشکال، سعی شده‌است تا ارزش‌ها و اعتقادات شیعیان نمایان شود.

در طرح معماری آرامگاه‌های مذهبی، چیدمان فضایی و نمادهای موجود در عناصر ساختمانی نیز به خوبی رگ و ریشه‌های باورهای شیعی را نشانگر می‌شود. سلسله مراتب حرکتی مشابه آنچه در مساجد - به خصوص مساجد شیعیان - وجود دارد در این ابنیه نیز رؤیت می‌شود، با این تفاوت که در اینجا در مکان

محراب، مدفن امام یا امامزاده - به عنوان وجودی برای نزدیک ساختن انسان به خدا - قرار گرفته است و ایوان رو به قبله نشان از راهنما و در فرهنگ شیعه، امام، دارد. کاربرد پلان 4 و 8 ضلعی علاوه بر سمبولیسم عددی جهت سهولت زیارت صورت گرفته است، اهمیت حضور آب در قالب حوض تا سقاخانه نیز در راستای اهمیت آب و حوادث تاریخ شیعه در رابطه با آب است؛ چون تشنگی امام حسین 7 و واقعه عاشورا.

تأثیر این ابنیه و ارزش آن‌ها در بین شیعیان حتی در بُعد کلان و بر شهرسازی نیز قابل رؤیت است. همان‌طور که اشاره شد، امامزاده و بارگاه‌های مهم یک سرزمین، معمولاً در مرکز شهرها و یا در نقطه ثقل آنان قرار گرفته‌اند چراکه عنصر مهم و بارز تعداد بسیاری از ارسن‌ها و میدان‌های شهرهای ایران، همین آرامگاه‌ها هستند. در واقع شیعیان، شهرهای خود را در اطراف آن‌ها بنا کرده‌اند تا همواره راه را برایشان نشانگر شوند.

#### فهرست منابع

1. قرآن کریم.
2. السعید، عصام، پرمان، آسیه، (1363)، مفاهیم هندسی در هنر اسلامی، فصلنامه هنر، سال سوم، شماره ششم، صص 193-191.
3. افروغ، محمد، 1389، فلزکاری دوره سلجوقی و صفوی، تهران، موسسه جمال هنر.
4. افروغ، محمد، (1390)، مضامین و عناصر شیعی در هنر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی و نگارگری و فلزکاری، مطالعات ایرانی، سال یازدهم، شماره بیستم، صص 25-52.
5. افشاری، مرتضی، آیت الهی، حبیب الله، رجبی، محمد علی، (1389)، بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، سال ششم، شماره 13.

6. براند، هلین، (1366)، معماری ایران دوره اسلامی»، ترجمه: کرامت الله افسر، جلد اول، تهران، جهاد دانشگاهی.
7. بی نام، بی تا، دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی / بناهای آرامگاهی، دوره دوم، تهران: حوزه هنری پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی / بازرگانی مؤسسه انتشارات سوره.
8. بی نام، (1389)، خدا محوری مهم ترین ویژگی هنر شیعی، پایگاه اطلاع رسانی حوزه، شهر یور ماه سال 1389، شماره 58، بی شا.
9. پیرنیا، محمد کریم، (1391)، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین معماریان، یک جلد، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات سروش دانش.
10. حسینی، سید هاشم، (1388)، «مقایسه ویژگی های هنر کتیبه نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام رضا 7 و بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی)، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، پائیز - زمستان 1388، شماره یازدهم، صص 105-132.
11. خرمشاهی، بهاء الدین، (1390)، «قرآن در زندگی و فرهنگ عامه»، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، کتاب ماه دین، اردیبهشت 1391، شماره 175، صص 66-70.
12. شایسته فر، مهناز، (1379)، رابطه مذهب و نگارگری دوره تیموریان و اوایل صفویان، فصلنامه مدرس علوم انسانی، سال هشتم، شماره 15، صص 25-40.
13. شایسته فر، مهناز، 1380، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی»، ماهنامه علمی تخصصی ماه هنر، شماره 5، ص 57 تا 84.
14. شایسته فر، مهناز، (1386)، «مقام و موقعیت امام رضا 7 در تزیینات کتیبه ای معماری اسلامی با تأکید بر حرم مطهر امام رضا 7»، کتاب ماه هنر، فروردین و اردیبهشت 1386، شماره 103 و 104، صص 22-32.
15. شهیدانی، شهاب، (1392)، «شکوه قلم ثلث در کتیبه های مذهبی امامزاده جعفر»، پایگاه راسخون، بی شا.

16. صفائی، محسن، (1386)، ایدئولوژی اسلام و تأثیر آن بر ساخت شهرها، هنر و معماری: مسکن و محیط روستایی، شماره 120، صص 21-12.
17. طباطبایی، محمد حسین، (1367)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، جلد سیزده، قم، انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم.
18. عناصری، جابری، (1383)، تأثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی، فصلنامه شیعه‌شناسی، سال دوم، شماره هفت، صص 138-130.
19. کشفی، حجت، (1376)، «تجلی نام «امیرالمؤمنین علی 7» در معماری اسلامی»، مجله عقیدتی - فرهنگی و اجتماعی فرهنگ کوثر، تیر 1376، شماره 4، ص 70.
20. کوثری، مسعود، (1390)، هنر شیعه در ایران، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، سال سوم، شماره یک.
21. کیانمهر، قباد، خزائی، محمد، (1385)، مفاهیم و بیان عددی در هنر گره صفوی، کتاب ماه هنر، سال نهم، شماره 92 و 91، صص 39-26.
22. مکارم شیرازی، ناصر، (1368)، تفسیر نمونه، جلد دوازده، قم، مدرسه الامام امیرالمؤمنین.
23. مهدی‌پور، پریسا، «بررسی جلوه‌های هنرهای تزئینی امامزادگان و بقاع متبرکه»، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علی آباد کتول، ایران.

---

[1]. عضو هیأت علمی دانشکده هنر دانشگاه ارومیه، دانشجوی مقطع دکتری دانشگاه علم و صنعت

[2]. دانشجویان مقطع کارشناسی مهندسی معماری دانشکده هنر دانشگاه ارومیه  
ilghar7233@gmail.com

[3]. لفظ مسجد در این آیه به بنایی برای ذکر و یاد خداوند اشاره دارد. (المیزان، 1367، 372: 13)

[4]. در اصطلاح عرفانی تنزیه اعتقاد بر این است که صفات الهی عین ذات خداوند است. نسبت دادن صفات آدمی به او و قرار دادن نماد و نشانه‌ای برای درک او جایز نیست. بدین دلیل تنزیه‌ی سعی در به حدّ اقل رساندن نمودهای کالبدی و توصیف ذات پروردگار با استفاده از نمودهایی چون گیاه دارند. (حمزه نژاد، خراسانی مقدم، 1391، ص 112)